
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 303.732.4.001::159.923-049.2::316.454.5

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Антоненко І.Ю.

I. Вступ

Усе більш актуальним стає вивчення психологічних аспектів адаптації особистості в педагогічній взаємодії. Ця проблема набуває найбільшої актуальності саме у шкільний період, що донині залишається недостатньо вивченим етапом онтогенезу і надзвичайно важливим для подальшого становлення особистості, яка вимушена вдаватися до різних, не завжди ефективних, механізмів психологічного захисту і стратегій подолання, а іноді до деструктивних форм захисної поведінки.

На сьогодні не можна вважати задовільною ситуацію теоретичного та емпіричного дослідження відповідного феномену: теоретична база вивчення психологічного захисту, представлена працями Ф. Бассіна, Ф. Березіна, Л. Гребеннікова, В. Журбіна, Г. Келлермана, Р. Плутчика, І. Стойкова, В. Файвишевського, А. Фройд, З. Фрейда, Т. Яценко; механізмів інтрапсихічної адаптації – Л. Бурлачука, Р. Грановської, Ю. Захарової, А. Налчаджана, В. Штроо, стикається з проблемами експериментальної перевірки, адже не існує досконалих методів вивчення механізмів психологічного захисту особистості. Механізми психологічного захисту можна розглядати як регулятивну систему стабілізації особистості, представлену у практиці психотерапії (В. Воловик, А. Добрович, Р. Зачевицький, Т. Яценко), відносин особистості (Б. Карвасарський, В. Ташликов), переживання (Ф. Василюк), самооцінювання (В. Столін). До психологічних захисних механізмів звертаються для пояснення деяких станів психіки і свідомості людини (Т. Хомуленко, Т. Яценко).

Інтерес до проблеми формування механізмів психологічного захисту у системі педагогічної взаємодії представлений через прояв суб'єктності (К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, О. Волкова, З. Карпенко, О. Киричук, Я. Коломінський, В. Лядіс, С. Рубінштейн, В. Татенко [1–3]) кожного його учасника, що залежить від рівня розвитку його свідомості, особистості і діяльності, а також від відповідності умов пе-

дагогічного процесу індивідуальним очікуванням. Здобутки вітчизняної психологічної думки у сфері педагогічної та вікової психології, а саме педагогічного спілкування, представлені у працях Л. Змієвської, Г. Ковальова, О. Леонтєва, С. Максименка, Є. Малиновського, А. Мудрика, Н. Шеліхової [4–5].

Взаємозв'язок між процесами соціальної взаємодії та формуванням механізмів психологічного захисту особистості представлений в аспектах дитячо-батьківських відносин (О. Чумакова), а в процесах педагогічної взаємодії – малодосліджений. Саме цій актуальній проблемі – розгляду процесу формування механізмів психологічного захисту в системі педагогічної взаємодії – присвячена наша стаття.

II. Постановка завдання

Мета статті – вивчення механізмів психологічного захисту особистості в системі педагогічної взаємодії та обґрунтування ефективних шляхів і умов їх формування.

Задля досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання:

- провести теоретичний аналіз проблеми психологічного захисту особистості в системі педагогічної взаємодії у психолого-педагогічній літературі з погляду сучасних вимог;
- уточнити зміст механізмів психологічного захисту особистості в системі педагогічної взаємодії та розробити методики їх дослідження;
- визначити зв'язки між особливостями психологічного захисту педагогів та організацією ними системи педагогічної взаємодії;
- розробити та експериментально перевірити шляхи та умови формування механізмів психологічного захисту особистості в процесі педагогічної взаємодії;
- розробити корекційно-розвивальну програму з метою психолого-педагогічної корекції педагогічного впливу на формування механізмів психологічного захисту особистості.

III. Результати

У ході теоретичного аналізу з'ясовано, що особливе значення в процесі педагогічної взаємодії має психологічний захист особистості – спеціальна система стабілізації особистості, спрямована на відмежування свідомості від неприємних переживань, що травмують, пов'язаних із внутрішніми й зовнішніми конфліктами, станом тривоги і дискомфорту. Психологічний захист особистості є проявом та результатом розвитку психічних компонентів регуляції діяльності будь-якого суб'єкта педагогічної взаємодії, а систематичне педагогічне управління цим процесом передбачає аналіз та корекцію психічних компонентів такої регуляції. При цьому функціонування психологічного захисту в умовах педагогічної взаємодії проявляється через адаптивний характер реагування особистості з урахуванням особистісних ресурсів у процесах соціально-психологічної адаптації.

Теоретичні аспекти вивчення педагогічної взаємодії базуються на ідеях міжособистісної взаємодії, співпраці і взаємовпливу. Педагогічна взаємодія є особливою багатфакторною функціональною системою "учитель – учень", яка забезпечує педагогу та учню спільний простір відповідно до умов педагогічного процесу і має ознаки соціальних елементів педагогічного процесу, що відтворюються у категоріях особистості і діяльності та суб'єктивно відбиваються в явищах свідомості її учасників.

Найважливішим завданням усієї системи навчання є забезпечення відкритої взаємодії між учнем та вчителем, що сприяє повноцінному розвитку дитини. Діяльність вчителя та учня належним чином розкривається через Я-концепцію, яка являє собою сполучення установок індивіда, спрямованих на самого себе, і це сполучення поєднується з його самооцінкою.

Цілісна концепція педагогічної взаємодії у контексті особистісно-діяльнісного підходу враховує її багатфакторність і висуває вимоги до розгляду педагогічної взаємодії через ряд різних моделей, структурних елементів, які вказують на закономірності педагогічної взаємодії.

Детальний аналіз психологічних захистів з погляду їхнього адаптивного потенціалу дає змогу розширити погляд на проблему психологічної захищеності особистості й більш повно врахувати особистісні ресурси в процесах соціально-психологічної адаптації та, відповідно, педагогічної взаємодії. Адаптивний характер реагування особистості і є критерієм ефективного функціонування психологічного захисту в умовах педагогічної взаємодії.

Психічний розвиток особистості є розвитком психічних компонентів регуляції діяльності будь-якого суб'єкта педагогічної взаємодії, а систематичне педагогічне управління цим розвитком передбачає аналіз психічних компонентів такої регуляції.

Формування у дитини повноцінної функціональної структури механізмів психологічного захисту є спеціальним психолого-педагогічним завданням, яке має вирішуватися в різних видах доступної дитині довільної активності, на різних етапах її психічного розвитку, при різних формах педагогічної взаємодії дорослого і дитини.

Якщо оптимальність психологічних механізмів захисту є основою фізичного, соматичного, психічного і духовного здоров'я, то корекція цих механізмів, спрямована на навчання дітей усвідомленій активності, сприятиме збереженню їх здоров'я.

Проблема психологічного впливу може бути успішно вирішена тільки в тому випадку, якщо розглядати дію як процес взаємодії, за якої змінюються обидві сторони, а оцінка ефективності дії стосується не тільки зміни поведінки учня, а й змін в особистості педагога.

Педагоги виступають для дитини моделлю захисного реагування, зовнішні характеристики якого вона може первинно копіювати, а потім переводити на рівень перманентного психологічного захисту або такого, що реально діє.

Інваріантними характеристиками психологічного захисту як певного рівня регуляції активності є:

- прояв механізму психологічного захисту у двох просторово-часових парадигмах;
- використання психологічного захисту як свідчення тривожного сприйняття світу;
- розвиток захисних механізмів як засіб опанування конкретної ситуації на певній фазі розвитку;
- педагогічна взаємодія як елемент соціуму, що виступає важелем у використанні механізмів психологічного захисту на межі почуттів провини та успіху;
- взаємопов'язаний розвиток соціуму і нових способів психозахисної регуляції;
- розвиток особистості в педагогічній взаємодії, що передбачає постійну готовність до зміни, підвищення своєї психологічної надійності в ексквізитних ситуаціях.

Надінтенсивне психозахисне життя нейтралізує у людини її креативність, спроможність до творчості, а психічна саморегуляція є одним із рівнів регулювання активності особистості, універсальним принципом існування організму і здійснюється на різних рівнях його функціонування. Лише розвиток індивіда як особистості супроводжується розвитком механізмів саморегуляції, що здійснюється в процесі взаємодії особистості та середовища і залежить від їх особливостей.

Становлення самореалізації особистості відбувається через включення її в спеціально організовані види педагогічної діяльності. Для оптимального протікання кожного із них характерні: свій сенситивний період, свої особливі засоби, умови, критерії

оцінювання та ін., що мають як загальну, так і фізіологічну специфіку. Відповідна концепція самореалізації дає можливість досліджувати процес розгортання самореалізації в діяльності дитини.

Підтверджено, що спрямована корекція механізмів психологічного захисту через освоєння особистістю усвідомленої активності сприяє збереженню її здоров'я.

Результати дослідження дають можливість стверджувати, що у педагогів є суттєва перевага захисної поведінки порівняно з дітьми. Дитячий психологічний захист не зводиться до копіювання доступного спостереження захисної поведінки педагогів, а має більш складну природу і характеризується вищим рівнем інтенсивності та ймовірністю надінтенсивної його експлуатації, що становить загрозу психічному здоров'ю дитини.

Психологічний захист педагогів справляє подвійний вплив на генезис дитячої захисної стратегії: по-перше, захисні реакції дорослих можуть формувати у дитини відчуття загрози її самоставлення і підсилювати почуття тривоги, провокуючи тим самим включення психологічного захисту. По-друге, захисні особливості дорослих спочатку можуть сприяти специфічній організації педагогічної взаємодії, що в підсумку стимулює або гальмує розвиток окремих захисних механізмів. Педагогічна суворість стосовно дитини виявилася єдиним фактором, який суттєво відрізняє педагогів з високою інтенсивністю захисних механізмів від педагогів з низькою. Таким чином, занадто суворі педагоги свідомо прирікають своїх учнів на неефективне використання психологічного захисту.

За допомогою спеціального психодіагностичного інструментарію можна довести, що під найбільшим впливом психологічного захисту педагогів знаходяться їх вимогливість до дитини й емоційна близькість із нею. Меншою мірою залежать від нього суворість, співпраця з дитиною і виховна конфронтація. Найбільш сприятливо на виховному стилі педагогів позначається захист за типом інтелектуалізації та реактивного утворення. Умовою адаптивного функціонування психологічного захисту дитини є невихід педагогів за рамки прийнятого рівня інтенсивності психологічного захисту та їх виховна м'якість.

Розроблено та експериментально можна перевірити шляхи й умови формування механізмів психологічного захисту особистості в процесі педагогічної взаємодії. За результатами нашого дослідження, найконструктивнішими механізмами психологічного захисту особистості і такими, що необхідно особливо розвивати і корегувати, виявилися механізми інтелектуалізації і сублімації. Конструктивний ефект дії цих захисних механізмів полягає у переживанні відчуттів безпеки і вирішенні проблеми (конфлікту). Особистість, якій притаманна інтелектуалі-

зація, не схильна до зовнішніх конфліктів і, як наслідок, соціально адаптована. У випадку застосування сублімації особистість має можливість цілковитої самореалізації, що свідчить про наявність творчих здібностей і таланту.

Психолого-педагогічна корекція педагогічного впливу на формування механізмів психологічного захисту особистості можлива за умови розробки корекційно-розвивальної програми. В основу розроблених заходів, спрямованих на формування механізмів психологічного захисту особистості в процесі педагогічної взаємодії, необхідно покласти твердження про формування конструктивних механізмів психологічного захисту особистості – учасника освітнього процесу і, як наслідок, зниження показників застосування дезорганізаційних та неконструктивних механізмів психологічного захисту особистості.

Це передбачає індивідуальну роботу з кожним учасником освітнього процесу, тому основними напрямками корекційно-розвивальної програми можуть бути: психолого-педагогічна просвіта, тренінги та індивідуальне психологічне консультування.

Значні прогалини у знаннях учителів та батьків у просвітньому блоці щодо формування психологічно здорової особистості дитини, а саме механізмів психологічного захисту, є мотивацією для проведення просвітнього семінару.

Психолого-педагогічний тренінг для педагогів та батьків дає можливість учасникам оцінити якість своєї поведінки в умовах педагогічної взаємодії, спрямованої на формування механізмів психологічного захисту особистості, у першу чергу, їх адаптивного характеру: агресивного, невпевненого або впевненого.

Психолого-педагогічний тренінг для дітей "Вчимося спілкуватись" має свої особливості, основною метою якого є формування вмінь міжособистісного спілкування та здійснення процесу взаємодії і як результат створення конструктивних механізмів психологічного захисту в системі педагогічної взаємодії, адже психологічний захист дитини – це складна багаторівнева система механізмів, які мають забезпечувати безпеку і формувати почуття захищеності та психологічного здоров'я дитини. Законічним для психологічного захисту особистості є те, що задоволення потреб особистості залежить від соціального оточення дитини, типу її виховання. Лише задоволення потреб через соціальну, у тому числі і педагогічну, взаємодію дає змогу відновити та реалізувати позитивне Я.

Психологічна консультація – один із найважливіших видів корекційно-розвивальної програми. Специфіка такого виду консультування у школі полягає в тому, що він має стосунок до розв'язання головного завдання корекційно-розвивальної програ-

ми – максимально сприяти формуванню механізмів психологічного розвитку особистості в системі психологічної взаємодії.

Усі корекційно-розвивальні заходи спрямовані на розвиток конструктивних механізмів психологічного захисту особистості і, як наслідок, зниження показників застосування дезорганізаційних та неконструктивних механізмів психологічного захисту особистості. Таким чином, розглядаючи загальну тенденцію у контрольних результатах дослідження, можна впевнено говорити про позитивну динаміку формування механізмів психологічного захисту у дітей.

Показники контрольного дослідження (після корекційно-розвивальної програми) у загальній картині демонструють плавність та майже однозначність механізмів психологічного захисту у їх використанні. Немає показників, що суттєво домінують, та механізмів, що зовсім не використовуються у психологічному захисті особистостями.

Крім того, найбільш значущі для розвитку гармонійної особистості учня механізми – інтелектуалізація та реактивне утворення – мають тенденцію зростання, що свідчить про якісні зміни.

Зниження загальної інтенсивності використання механізмів психологічного захисту педагогами пов'язано з певним унормуванням системи використання механізмів психологічного захисту за рахунок корекційно-розвивальної програми формування механізмів психологічного захисту особистості в системі педагогічної взаємодії. Використання у професійній діяльності певних педагогічних стилів, які впливають на формування у дітей конструктивних механізмів психологічного захисту, дає педагогам можливість стабілізувати власний психологічний захист.

Плідна взаємодія психолога, педагога та учнів на кожному занятті може дати позитивні

і конструктивні результати відповідно до поставленої мети, а саме формування конструктивних механізмів психологічного захисту особистості в системі педагогічної взаємодії.

IV. Висновки

Таким чином, виходячи із вищезазначеного, можна дійти висновку, що запропонований нами теоретико-методологічний комплекс дає позитивні результати щодо вивчення механізмів психологічного захисту в процесі педагогічної взаємодії, а представлена корекційно-розвивальна програма є ефективною щодо їх формування. Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів цієї проблеми. Подальше її вивчення передбачає розробку методичного забезпечення роботи шкільної психологічної служби і впровадження професійних алгоритмів розвитку психологічної готовності педагогів до роботи над удосконаленням системи психологічного захисту особистості в системі педагогічної взаємодії.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. О субъекте психической деятельности / К.А. Абульханова-Славская. – М., 1983. – 88 с.
2. Киричук О.В. Шкільний клас: як пізнати й виховувати його душу / О.В. Киричук, Ю.З. Гільбух. – К., 1994.
3. Коломинский Я.Л. Изучение педагогического взаимодействия / Я.Л. Коломинский // Педагогика. – М., 1991. – 160 с.
4. Ковалев Г.А. Проблемы активного социального обучения / Г.А. Ковалев, Н.М. Коряк, Л.А. Петровская // Вопросы психологии. – 1982. – № 5. – С. 95–103.
5. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / С.Д. Максименко. – К., 1990.

Антоненко І.Ю. Системний підхід до вивчення психологічного захисту особистості в системі педагогічної взаємодії

Анотація. У статті представлено системний підхід до вивчення механізмів психологічного захисту в системі педагогічної взаємодії. Проаналізовано методологічний комплекс дослідження та особливості формування механізмів психологічного захисту особистості через педагогічний вплив та його результативність.

Ключові слова: психологічний захист, педагогічна взаємодія, корекційно-розвивальна програма, формування механізмів психологічного захисту.

Антоненко И.Ю. Системный подход к изучению психологической защиты личности в системе педагогического взаимодействия

Аннотация. В статье представлен системный подход к изучению механизмов психологической защиты в системе педагогического взаимодействия. Проанализированы методологический комплекс исследования и особенности формирования механизмов психологической защиты личности через педагогическое влияние и его результативность.

Ключевые слова: психологическая защита, педагогическое взаимодействие, коррекционно-развивающая программа, формирование механизмов психологической защиты.

Antonenko I.J. Systems approach to the study of personality of the man psychological protection in the system of pedagogical interaction

Annotation. The article presents a systematic approach to the study of psychological defense mechanisms in the system of teacher interaction. Methodological complex of investigation and features of formation of psychological defense mechanisms of the individual through teaching influence and its effectiveness are analysed.

Key words: psychological protection, educational cooperation, developing remedial program, formation of mechanisms of psychological defense.